

3.2. Shaxs taraqqiyotining davrlarga bo'linishi

Z.Freyd tomonidan ishlab chiqilgan "psixoanaliz" nazariyasini psixodinamik, noeksperimental nazariyalarga kiritish mumkin. Bu nazariyada shaxsning butun hayoti olinib, shaxs sifatida uni ta'riflash uchun uni ehtiyoj va motivlari ko'rib chiqiladi.

Gumanistik nazariya namoyondalari (A.Maslou, K.Rodgers) shaxs bo'lib shakllanayotgan insonga shaxsni mukammalashishining asosi o'z-o'zi aktivlashtirishga intilish asosiy xususiyat deb hisoblaydilar.

A.N.Montev konsepsiyasida esa shaxsning tuzilishi va rivojlantirishda asosiy o'rin faoliyatiga ajratiladi.

Shaxs individual taraqqiyotining muhim omillaridan yana biri uning yoshiga bog'liq bo'lgan xususiyatlardir. Chunki taraqqiyotning har yosh bosqichi o'zining rivojlanish omillariga, qonuniyatlariga, yangiliklari va o'zgarishlariga ega bo'lib, ular shaxsning xarakteri, temperamenti, iqtidori, bilish jarayonlariga bevosita ta'sirini o'tkazadi.

Hozirgi zamon psixologiyasining taniqli vakili A.V.Petrovskiy inson taraqqiyotiga shaxsni tarkib toptirishning sotsial-psixologik nuqtai nazardan yondashib, o'ziga xos original klassifikatsiyasini yaratadi. Ushbu nazariya negizida yuksalish, etuklikka intilish g'oyasi mavjudligi sababli bolalik, o'smirlik, o'spirinlik davrlari yotadi, xolos. A.V.Petrovskiygacha psixologlar taraqqiyotning bir tekis jihatini olib o'rgangan bo'lsalar, bundan farqli o'laroq u shaxs shakllanishining prosotsial va asotsial bosqichlari mavjud bo'lishi mumkinligini dalillab berishga harakat qiladi. A.V.Petrovskiy shaxsning shakllanishini quyidagi bosqichlardan iborat bo'lishini ta'kidlab o'tadi.

1. Ilk bolalik (maktabgacha yoshidan oldingi davr) - ***tug'ilgandan to 3 yoshgacha.***
2. Bog'cha yoshi davri - ***3 yoshdan to 7 yoshgacha.***
3. Kichik maktab yoshidagi o'quvchi davri - ***7 yoshdan to 11 yoshgacha.***

4. O'rta sinf o'quvchisi (o'smirlik) davri - **11 yoshdan to 15 yoshgacha.**

5. Yuqori sinf o'quvchisi (ilk o'spirinlik) davri - **15 yoshdan to 17 yoshgacha.**

L.S.Vigotskiy jahon psixologlari shaxsning tuzilishi va rivojlanishiga oid nazariyalarni tanqidiy tahlil qilib, kamolotni vujudga keltiruvchi ruhiy yangilanishlardan kelib chiqqan holda jarayonni quyidagi bosqichlarga ajratadi.

1. **Chaqaloqlik davri inqirozi** (krizisi).

2. Go'daklik davri - 2 oydan 1 yoshgacha. **Bir yasharlik inqiroz.**

3. Ilk bolalik davri - 1 yoshdan 3 yoshgacha. **3 yasharlik inqiroz.**

4. Maktabgacha yoshdagi davr - 3 yoshdan 7 yoshgacha. **7 yasharlik inqiroz.**

5. Maktab yoshi davri - 8 yoshdan 12 yoshgacha. **13 yasharlik inqiroz.**

6. Pubertat (jinsiy etilish) davri - 14 yoshdan 18 yoshgacha. **17 yasharlik inqiroz.**

Fransuz psixologi E.Dyurkgeym o'sish - kishilarning his-tuyg'usini o'zlashtirish ekanini, shu tufayli, idrok qilingan tashqi fikrlar va emotsiyalar bolaning ruhiy faoliyatini ifodalanishini, bola tajriba, an'ana, urf-odatlarni taqlid orqali egallashini, biologiyada irsiyat qanchalik ahamiyatli bo'lsa, taqlid ham jamiyatda shunday o'rin tutishini uqtiradi.

Shveytsariyalik psixolog J.Piaje insonning kamol topishini bir necha davrlarga ajratib o'rganishi tavsiya etadi:

1. Bola - tashqi muhit - ma'lumotlarni qayta ishlash.

2. Tafakkur:

a) ijtimoiy davrgacha;

b) ijtimoiy davr.

3. Intellekt:

a) sensomotor - 2 yoshgacha;

b) operatsional davrgacha 2-7 yosh;

v) yaqqol operatsiyalar davri 8-12;

g) rasman, formal operatsiya davri - 12-15 yoshgacha.

Bolalar psixologiyasi fanining yirik namoyandasi A.A.Lyublinskaya shaxs taraqqiyotini muayyan bosqichlarga ajratishda pedagogik psixologiya pozitsiyasidan turgan holda faoliyat nuqtai nazardan unga yondashadi, ma'lum davrlarga ajratadi va ularni atroflicha sharhlab berishga intiladi.

1. ***Chaqaloqlik davri*** - tug'ilgandan to bir oylikgacha.

2. ***Kichik maktabgacha davri*** - 1 oydan to 1 yoshgacha.

3. ***Maktabgacha yoshidan oldingi davr*** - 1 yoshdan to 3 yoshgacha.

4. ***Maktabgacha yoshi davri*** - 3 yoshdan to 7 yoshgacha.

5. ***Kichik maktab yoshidagi o'quvchilik davri*** - 7 yoshdan to 11 (12) yoshgacha.

6. ***O'rta sinf o'quvchisi davri (o'smirlik)*** - 13 yoshdan to 15 yoshgacha.

7. ***Yuqori sinf o'quvchisi davri*** - 15 yoshdan to 18 yoshgacha.

Amerikalik psixolog E.Erikson nazariyasiga ko'ra shaxs rivojlanishida ma'lum bosqichlarni albatta bosib o'tishini ta'kidlab, ularni hayotiy psixologik krizis tarzda ta'riflab bergan:

1. ***Tashabbuskorlikni namoyon bo'lishi*** - gunohkorlik, aybdorlik hissiga qarama - qarshi (taxminan 3 yoshdan – 6 yoshgacha).

2. ***Mehnatsevarlik*** - yetishmovchilik kompleksiga qarama - qarshi (7 yoshdan – 12 yoshgacha).

3. ***O'z shaxsini aniqlash*** - konforizmga qarama - qarshi (12 yoshdan – 18 yoshgacha).

4. ***Samimiylikka, muloqotga intilish*** - shaxsiy psixologik chetlashishga qarama - qarshi (taxminan 20 yoshlarda).

5. ***Yangi avlodni tarbiyalashdagi g'amxo'rlik*** – “o'z - o'ziga sho'ng'ib ketishga” qarama - qarshi (30 va 60 yoshlar orasida).

6. ***Yashab o'tgan hayotidan mamnun bo'lish*** - umidsizlikka qarama - qarshi (60 yoshdan so'ng).

Shu bilan birga shaxs psixik taraqqiyotining davrlarga bo'lib tadqiq etilgan nazariyalardan E.Eriksonning yana bir konsepsiyasi - inson umrini o'ziga xos betakror xususiyatlarga molik 8 ta davrga ajratadigan ta'limoti ahamiyatlidir. Unga ko'ra:

Birinchi davr - go'daklikda tashqi dunyoga ongsiz "ishonch" tuyg'usi vujudga keladi. Buning bosh sababi ota-onaning mehr-muhabbati, g'amho'rliigi va jonkuyarligidir. Agar go'dakda ishonchning negizi paydo bo'lmay, borliqqa ishonchsizlik tuyg'usi paydo bo'lsa, voyaga etgan odamlarda mahdudlik, umidsizlik vujudga kelish shubhasizdir.

Ikkinchi davr - ilk bolalikda yarim mustaqillik va shaxsiy qadr-qimmat tuyg'usi shakllanadi yoki aksincha, uyat va shubha hissi hosil bo'ladi. Bolada mustaqillikning o'sishi unga o'z tanasini boshqarish uchun keng imkoniyat yaratib, bo'lg'usi shaxs xususiyatlaridan tortib unda ma'suliyat, intizom, javobgarlik, hurmat tuyg'ulari tarkib topishiga zamin hozirlaydi.

Uchinchi davr - o'yin yoshi deb ataladi va unga 5–7 yoshli bolalar kiradi. Bu davrda tashabbus tuyg'usi, qandaydir ishlarni amalga oshirish, bajarish mayli tarkib topadi. Mabodo boladagi xohish istakni ro'yobga chiqarish yo'li to'sib qo'yilsa, buning uchun u o'zini aybdor deb hisoblaydi. Mazkur davrda davra, ya'ni guruh o'yinlarga, tengqurlari bilan muloqotga kirishish muhim ahamiyat kasb etadi: bola turli rollar bajarib ko'rishga intiladi, uning hayoloti o'sishiga imkon yaratiladi. Xuddi shu davra bolada adolat tuyg'usi, uni tushunish mayli tug'ila boshlaydi.

To'rtinchi davr - maktab yoshi boladagi asosiy o'zgarishlar: ko'zlagan maqsadiga erishish uchun intilish, uddaburonlik va tirishqoqlik bilan ajralib turadi. Uning eng muhim qadriyati omilkorlik va mahsuldorlikdan iboratdir. Bu yosh davrining salbiy jihatlari ham bo'lib, ular ijobiy xislatlari yetarli bo'lmasligi, ong hayotning barcha qirralarini qamrab ololmasligi, muammolarni hal qilishda aql-zakovat darajasining pastligi, bilimlarni o'zlashtirishdagi qoloqlik va hokazolardir, shu davrda shaxsning mehnatga munosabati shakllana boshlaydi.

Beshinchi davr - o'spirinlik betakror xislati, o'ziga xosligi, boshqa odamlardan keskin farqlanishi bilan xarakterlanadi. Shuningdek, o'spirinlik shaxs sifatida noaniqlik muayyan rolni uddalamaslik, qat'iyatsizlik kabi salbiy sifatlarga ham ega. Mazkur davrning eng muhim xususiyati "rolini kechiktirish"ning o'zgarishi hisoblanadi. U ijtimoiy hayotda bajarayotgan rollar ko'lami kengayadi, lekin ularni barchasini jiddiy egallash imkoniyatiga ega bo'lmaydi, shuningdek, rollarni o'zida sinab ko'rish bilan cheklanadi, xolos.

Oltinchi davr - yoshlik boshqa jinsga psixologik intim yaqinlashuv qobiliyati va ehtiyoj yuzaga kelishi bilan ajralib turadi. Bunda ayniqsa, jinsiy mayl alohida o'rin tutadi. Yoshlik tanholikni yoqtirish, odamovilik kabi yoqimsiz xususiyat bilan ham farqlanadi.

Yettinchi davr - etuklik davrida hayotiy faoliyatning barcha sohalarida mahsuldorlik tuyg'usi uzluksiz hamroh bo'ladi va ezgu niyatlarning amalga oshishida turtki bo'ladi. Bu davrda ayrim jihatlarida turg'unlik tuyg'usi salbiy xususiyat sifatida hukm surishi mumkin.

Sakkizinchi davr - qarilik, inson sifatida o'z burchini uddalay olganligidan, qanoatlanish xususiyatlari mavjud. Salbiy xususiyat sifatida hayot faoliyatidan ko'ngil sovish, noumidlikni aytish mumkin. Eng muhim jihati esa donolik, soflik, gunohlardan forig' bo'lish har bir holatga shaxsiy va umumiy nuqtai nazardan qarash.

E.Erikson konsepsiyasiga ko'ra, shaxs shakllanishida ushbu bosqichlarni birma-bir bosib o'tadi va har bir bosqichda insonning ichki dunyosida sifat o'zgarishlar, atrofdagi kishilarga bo'lgan munosabatlarida esa radikal (keskin) o'zgarishlar ro'y beradi.

Ko'rib o'tilgan nazariyalar shaxs rivojlanishida turli yosh davrlarining kechishi muqarrar jarayon ekanligini ko'rsatadi. Bu yosh davrlarida shaxsning shakllanishi va etuklikka erishishida ijtimoiy ta'siri beqiyosdir. Har bir taraqqiyot davri ijtimoiy jarayonda o'ziga xos bo'lgan qonuniyatlarni boshidan kechiradi va xususiyatlarni namoyon qiladi, o'ziga xos bo'lgan fazilatlarni shakllantiradi.